‘Subversieve elementen’, ‘gefolterden’, ‘NN’: De slachtoffers van de staatsterreur in de Argentijnse overgangspers

*Argentine : « Subversifs », « torturés », « NN » : comment la presse argentine de
la transition a-t-elle nommé les victimes de la terreur d'État ?*

*“Subversive”, “tortured”, “NN”: how did the Argentinian press referred to the
victims of state terrorism during the democratic transition?*

Claudia Feld

Traducteur : Antonia García Castro

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1102>

DOI : 10.4000/temoigner.1102

ISSN : 2506-6390

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 1 octobre 2014

Pagination : 106-112

ISBN : 978-2-84174-674-3

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Claudia Feld, « ‘Subversieve elementen’, ‘gefolterden’, ‘NN’: De slachtoffers van de staatsterreur in de Argentijnse overgangspers », *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 118 | 2014, Online op 01 octobre 2015, geraadpleegd op 23 octobre 2020. URL : <http://journals.openedition.org/temoigner/1102> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/temoigner.1102>

ARGENTINIË

‘Subversieve elementen’,
‘gefolterden’, ‘NN’

De slachtoffers van de staatsterreur
in de Argentijnse overgangspers

→ Claudia Feld,
CONICET / IDES,
Buenos Aires

(1) Andrés Avellaneda, *Censura, autoritarismo y cultura. Argentina 1960-1938*, deel 1, Buenos Aires: Centro Editor de América Latina, 1986.

(2) We analyseerden de volgende kranten: *Clarín*, *La Nación*, *La Razón* en *Crónica*. Ze worden alle vier in Buenos Aires uitgegeven en gelezen in het hele land. Verder selecteerden we de bladen *Gente*, *La Semana* en *Siete Días*. Het corpus is niet homogeen, maar geeft een overzicht van de gangbare praktijken in de berichtgeving over de slachtoffers in 1984.

(3) Voor meer informatie verwijs ik naar Sandra Raggio, ‘La Noche de los Lápidos. Del testimonio judicial del relato cinematográfico’, in Claudia Feld & Jessica Stites Mor, *El pasado que miramos. Memoria e imagen ante la historia reciente*, Buenos Aires: Paidós, 2009, 45-76 en Emilio Crenzel, ‘La víctima inocente. De la lucha antidictatorial al relato del Nunca más’, in *Id.* (red.), *Los desaparecidos en la Argentina. Memorias, representaciones e ideas (1983-2008)*, Buenos Aires: Biblos, 2010, 65-83.

Sinds de herinvoering van de democratie in Argentinië, begin 1984, haalden de verdwijningszaken en de clandestiene repressie tijdens de dictatuur steeds vaker het nieuws. Voorheen hadden enkel mensenrechtenbewegingen aandacht voor de gebeurtenissen en verschenen verhalen en geruchten over de kwestie amper in de media. Tijdens de democratische overgang kon een ongcensureerde pers de thema’s eindelijk ter sprake te brengen en de zaak ten gronde uitspitten.¹ Dat gebeurde echter op een bijzondere manier: in plaats van onderzoek te doen naar de mechanismen van de staatsterreur, voerden de media een macaber en sensationeel schouwspel op – een ‘horrorshow’ volgens sommige commentatoren. In dit artikel onderzoeken we hoe de slachtoffers van de repressie precies werden beschreven, en op welke manier ze werden voorgesteld in de publieke ruimte.

Het onderzoek concentreert zich op de berichtgeving in een aantal Argentijnse nieuwsbladen en kranten tussen januari en mei 1984.² We gaan na hoe de verschillende media de feiten interpreterden in een periode waarin men nog niet beschikte over de informatie die later het publieke discours over de dictatuur zou gaan bepalen, met name het rapport van de CONADEP uit september 1984 en het proces van de voormalige commandanten in 1985.

De resultaten van die analyse gaan lijnrecht in tegen de hypothese die we vaak terugvinden in universitaire studies over de kwestie. Meestal gaat men ervan uit dat de slachtoffers in de vroege verhalen overwegend als ‘onschuldig’ werden voorgesteld.³ Uit de analyse van de berichtgeving in die tijd moeten we echter besluiten dat dat niet zo was. Journalisten hadden het zelden over ‘onschuldige slachtoffers’, en namen zelfs de term ‘slachtoffer’ haast nooit in de mond. De gevangenen en verdwenen personen waren veeleer anonieme doden (‘NN’), ontmenselijkte, gefolterde subjecten zonder identiteit of geschiedenis, of net actieve figuren die tot op zekere hoogte zelf verantwoordelijk waren voor wat hen is overkomen (het waren ‘terroristen’ of ‘subversieve elementen’).

Gezien de cruciale rol die de media speelden in de verspreiding van informatie

© Alle rechten voorbehouden

bij het brede publiek, is het belangrijk dat we een duidelijk beeld schetsen van de ‘herinneringsstrijd’⁴ die woedde in de beginperiode van de democratische overgang.

DE ‘NN’ EN DE ZOEKTOCHT NAAR VERDWENEN PERSONEN

Welke termen gebruikten de militairen dan zelf om de verdwenen personen te benoemen? Toen mensenrechtenorganisaties uit Argentinië en het buitenland kritische vragen begonnen te stellen, hanteerde de krijgsmacht verschillende discursieve strategieën om de systematische verdwijning van mensen te verdoezelen en de beschuldigingen te ontkrachten. Soms ontkenden de militairen eenvoudigweg de aantijgingen. Op andere momenten trachtten ze de aanklagers in een slecht daglicht te stellen door hen als ‘de gekke vrouwen van de Plaza de Mayo’ te bestempelen, of het over een ‘anti-Argentijnse campagne’ te hebben. Soms probeerden ze ook de clandestiene repressie te rechtvaardigen door die voor te stellen als een heldhaftige strijd, een oorlog tegen ‘subversieve elementen’. Ten slotte beweerden ze nog dat de ontvoeringen en folterpraktijken eigenlijk jammerlijke vergissingen waren, of uitpattingen van individuele personen.⁵

— Een illustratie van de ‘horrorshow’: dubbele pagina in het tijdschrift *Gente*, 5 januari 1984, 963, 68-69.

(4) Elizabeth Jelin, *Los trabajos de la memoria*, Madrid & Buenos Aires: Siglo XXI, 2002.

(5) Valentina Salvi, *De vencedores a víctimas. Memorias militares sobre el pasado reciente en la Argentina*, Buenos Aires: Biblos, 2012.

ARGENTINIË
'Subversieve elementen',
'gefolterden', 'NN'
(vervolg)

Op enkele uitzonderingen na heeft de pers dit discours overgenomen. Ze ging mee in de propaganda en ondersteunde de doofpotoperaties van de krijgsmacht, loog systematisch over het lot van de verdwenen personen en verzon informatie over gevechten, waarbij ze de verdwenen personen voorstelde als ‘subversieve elementen die het leven hadden gelaten tijdens gewelddadige confrontaties’.⁶

Op het einde van het militaire regime, in 1983, ontvingen verschillende rechtbanken aanvragen om massagraven en anonieme graven te openen op kerkhoven over het hele land. Families wensten dat er werk werd gemaakt van de identificatie van de lichamen, omdat ze vermoedden dat het om ‘verdwenen’ personen ging. Sinds de benoeming van president Raúl Alfonsín hebben de media steeds meer ruchtbaarheid gegeven aan de zaak. Tussen januari en mei 1984 maakten de kranten melding van opgravingen op meer dan veertig kerkhoven, in kleine en grote steden. In de eerste maanden van de democratische overgang had de pers het voornamelijk over de ongeïdentificeerde lichamen – ‘NN’, van het Latijnse *nomen nescio*, ‘naam onbekend’. De term dook op in alle mogelijke media, van de geschreven pers tot de televisie, van de roddelbladen tot de kwaliteitskranten. Het meest gewelddadige element, zo blijkt uit een gedetailleerde analyse van de informatie die toen werd gepubliceerd, is de terugkerende beschrijving van de teruggevonden lichamen (verminkingen, afgehakte handen, doorboorde schedels). Niemand kende echter het verhaal achter die gruwel.

De pers mocht de NN-kwestie dan wel voorstellen als een grote ‘onthulling’, het was onduidelijk wat er was gebeurd met de slachtoffers voor hun dood. Details over de verdwijningen waren er niet, de journalisten tastten nog in het duister. Uiteraard was er op dat moment nog geen gestructureerde informatie voorhanden, en waren er nog geen processen gevoerd om de waarheid bloot te leggen. Toch is het opvallend dat de pers de resultaten van de opgravingen niet in verband heeft gebracht met het onderzoek dat eerder door mensenrechtenorganisaties was gevoerd en dat in beperkte kring bekend was. Hoewel de NN-lichamen dus een centrale plaats kregen in de berichtgeving, stelde niemand vragen naar het repressieve regime dat aan de basis lag van het fenomeen.

Wat lezen we nu precies in de artikelen over de verdwijningszaken? Buiten de initialen ‘NN’ die telkens opduiken, zien we vooral veel cijfers. Steeds meer lichamen worden teruggevonden en opgegraven, en de ene krantenkop is al spectaculairder dan de andere: ‘482 NN-lichamen opgegraven op het kerkhof van La Plata tussen 1976 en 1982’; ‘240 niet-geïdentificeerde lichamen begraven op twee kerkhoven in Mar del Plata tussen 1976 en 1983’; ‘NN-lichamen worden morgen opgegraven in Grand Bourg, mogelijk bevinden er zich 300 graven’.⁷ De ‘illustratieve’ foto’s bij de berichten tonen open massagraven, delen van kerkhoven waar de aarde is omgewoeld, plastic zakken met menselijke resten, politieagenten en ambtenaren die beenderen weghalen.

De krant *Clarín* reserveert aparte rubrieken voor nieuws over de opgravingen en over de rechtszaken die families van repressieslachtoffers aanspannen. De slachtoffers zelf worden opgedeeld in twee categorieën: ‘NN’ en ‘gevangenen/verdwenen

personen’.⁸ De *scheiding tussen lichaam en identiteit*, een gevolg van de gedwongen verdwijning, wordt op die manier weerspiegeld in de berichtgeving. ‘Identiteiten zonder lichamen, en lichamen zonder identiteiten’: dat was volgens het Argentijnse team van forensisch antropologen de balans van de verdwijningen.⁹ Familieleden konden de identiteit van de gezochte mensen wel staven – ze toonden foto’s van hen, schreven hun naam op affiches, vertelden hun levensverhaal – maar vonden hun lichamen niet. Bovendien waren de opgegraven lichamen ontdaan van identiteitskenmerken. In de eerste maanden van de democratische overgang leken de media dus het discours en de logica van het repressieve regime over te nemen in hun beschrijving van de verdwenen personen.

DE FOLTERPRAKTIJKEN IN HET VERHAAL VAN DE DADERS

In de periode die we onderzoeken, waren het voornamelijk de daders zelf die onthulden wat er met de slachtoffers was gebeurd tussen het ogenblik van hun verdwijning en het moment waarop de lichamen werden opgegraven. Tijdens de eerste maanden van 1984 publiceerden een aantal veelgelezen nieuwsbladen (onder andere *Gente*, *La Semana* en *Siete Días*) interviews met militairen die op verschillende niveaus betrokken waren bij de clandestiene repressie. Sommigen voerden een uitgesproken negationistisch discours, terwijl anderen bekenden hoe het eraan toe ging in de clandestiene gevangeniscentra.¹⁰ Dankzij die laatste verklaringen konden de mensen zich een duidelijker beeld vormen van de slachtoffers.

We concentreren ons nu op een reeks interviews met Raúl Vilariño die verscheen in *La Semana*. Vilariño, oud-korporaal van de marine, was betrokken bij de ontvoeringen en moorden in de ESMA (Marine Werktuigkundigenschool).¹¹ Vilariño gaf toe dat mensen werden ontvoerd en gefolterd, dat ze clandestien waren vermoord en hun lichamen verborgen. Toch was zijn getuigenis niet meer dan een opeenstapeling van losstaande feiten, en was het bijzonder moeilijk om zonder een ruimer interpretatiekader het systematische karakter van de gruweldaden in te schatten.

La Semana leek bovendien zelf niet veel geloof te hechten aan de verklaringen van Vilariño. Hoewel de journalisten beweerden dat ze via de interviews de zaak zouden uitspitten en de ‘waarheid’ naar buiten zouden brengen, nam het tijdschrift, net als vele andere media op dat moment, een wantrouwige houding aan tegenover getuigenissen over de zaak (of die nu van slachtoffers kwamen, van daders of militaire leiders). In de ogen van de pers kon niemand de onbetwistbare waarheid vertellen.

Omdat Vilariño’s relaas zo lang en complex is, beperken we ons tot één bepaald element dat steeds terugkomt, namelijk de folterpraktijken waarvan de oud-korporaal getuige was in de ESMA.

Allereerst is het verhaal bijzonder gewelddadig.¹² Vilariño beschrijft de lichamen van de slachtoffers op een gruwelijk gedetailleerde manier en hanteert een haast technisch jargon wanneer hij vertelt over de folteringen, wat het verhaal alleen maar heftiger maakt. Bovendien schemeren ironie, spot en misprijzen door in zijn taalgebruik. Hij verwijst naar de gevangenen als ‘het meisje’ of ‘het juffertje’ (*la piba*),

(8) Vgl. Roxana De Candia, *Cómo la prensa escrita argentina construye la categoría de desaparecido en dos momentos posteriores a finalizada la dictadura militar*, Universiteit van Buenos Aires: Mimeo, 2001.

(9) Darío Olmo & Maco Somigliana, ‘La huella del genocidio’, *Encrucijadas. Revista de la Universidad de Buenos Aires* 15, 2002, 24-35.

(10) Naast de verklaringen van Vilariño, die we in detail zullen bespreken, publiceerde *La Semana* een interview met oud-marinier Claudio Vallejos (6/399), 26 juli 1984, 3-13), en verscheen in *Siete Días* een gesprek met een anonieme militair over de ESMA (15/864), 4 januari 1984, 4-7).

(11) *La Semana* publiceerde vier interviews met Vilariño op 5, 12 en 19 januari en 2 februari 1984.

(12) We zijn ons ervan bewust dat we het verhaal van Vilariño niet kunnen bespreken zonder tegelijkertijd ook de gruwel te reproduceren die er onlosmakelijk mee is verbonden. Zowel de verwijzingen naar de ‘NN’ als de verklaringen van de oud-korporaal roepen de volgende vraag op: hoe kunnen we deze uitspraken herhalen zonder dat het ongepast of indiscreet wordt? We hebben besloten om geen lange transcriptie te maken. We halen slechts enkele fragmenten aan, maken een thematische analyse en citeren de bronnen die nodig zijn om onze redenering te kunnen volgen.

(6) Estela Schindel, *La desaparición a diario. Sociedad, prensa y dictadura (1975-1978)*, Villa María: Eduvim, 2012.

(7) *La Razón*, 11 januari 1984, 6; 28 januari 1984, 6; 12 februari 1984, 6.

ARGENTINIË
'Subversieve elementen',
'gefolterden', 'NN'
(vervolg)

(13) Pilar Calveiro, *Poder y desaparición. Los campos de concentración en Argentina*, Buenos Aires: Colihue, 1998.

(14) In een andere context, waar we verder niet op ingaan, krijgt deze interpretatie de naam 'theorie van de twee demonen'. De bedoeling is hier om enkele discoursen te analyseren die in de media circuleerden, en die mee het klimaat schiepen waarin deze 'theorie' ontstond. Het concept van 'staatsterrorisme' dook pas veel later op in het politieke discours en in de verhalen die de pers publiceerde over de periode.

(15) Inés Gonzalez Bombal & Oscar Landi, 'Los derechos en la cultura política', in Carlos Acuña e.a., *Juicio, castigos y memoria*, Buenos Aires: Nueva Visión, 1995, 147-192.

– Het proces tegen de voormalige commandanten van de junta in Argentinië, 1985.

© Becquer Casaballe

'de knul' (*el pibe*), 'de vent' (*el tipo*). Soms noemt hij hen 'terroristen' of 'subversieve figuren' die het verdienen om zo behandeld te worden.

Het thema zelf is natuurlijk afschuwelijk: Vilariño brengt het extreme geweld ter sprake dat werd gebruikt tegen de gevangenen in de clandestiene centra. Toch zijn het voornamelijk zijn manier van vertellen, de toon van zijn relaas en het standpunt dat hij inneemt – dat van folteraar, ondanks eerdere verklaringen – die ervoor zorgen dat zijn verhaal het geweld in feite weerspiegelt, reproduceert en verdubbelt. De gevangenen worden een tweede keer vernederd tot in het diepst van hun mens-zijn.¹³

Niet alleen het taalgebruik van de beul is relevant in deze zaak – dat ligt enigszins binnen de lijn der verwachtingen – maar ook de houding van de journalist die als tussenpersoon en doorgeefluik fungeert. Herhaaldelijk vraagt die of Vilariño zich schuldig voelt, of hij zichzelf als een moordenaar ziet, of hij wroeging heeft. Toch lijkt het artikel in zijn geheel, door het soort vragen dat wordt gesteld en de bladopmaak (foto's, tussentitels, hoofden, citaten), het standpunt van de dader geheel niet in vraag te stellen, maar veeleer te schragen. Op geen enkele manier is te merken dat de journalist het symbolische geweld van het verhaal wil indammen. Het interview met de oud-korporaal, maar in principe het hele discours over deze periode, roept vragen op over de rol van de journalisten die deze gewelddadige verhalen en bijzonder gruwelijke getuigenissen over foltering en verdwijning publiceren.

DE 'VUILE OORLOG' EN DE POLITIEKE ACHTERGROND VAN DE SLACHTOFFERS

Tot slot analyseren we een aspect dat kenmerkend is voor verschillende artikels en interviews. De pers slaat namelijk vaak dezelfde 'toon' aan wanneer het over de slachtoffers gaat. Meer bepaald zijn journalisten geneigd om slachtoffers en beulen een gedeelde verantwoordelijkheid toe te wijzen voor de misdaden.¹⁴ Hoewel globaal gezien de misdaden van de dictatuur maatschappelijk scherp veroordeeld worden, nemen de media in hun verslaggeving toch het vocabularium over dat de onderdrukkers gebruikten om hun acties te rechtvaardigen. Zo spreekt men over de 'strijd tegen subversieve krachten' of over de 'vuile oorlog', in plaats van over 'repressie' en 'staatsterrorisme'.

Uit onze discoursanalyse blijkt hoezeer de herinneringsstrijd woedde in de vroege post-dictatoriale fase, en zien we dat er een spanning ontstond tussen het 'oorlogsverhaal' van de militairen en het 'mensenrechtenverhaal' dat een groot deel van de burgers promoveerde.¹⁵ De schending van mensenrechten is echter een onderwerp waarover journalisten amper met een woord reppen in die maanden. De maatschappij en de media leken nog niet te beseffen dat de verschillende stukjes informatie die bekend raakten, in feite allemaal gerelateerd waren. De verdwenen personen, de folteringen, de clandestiene centra en NN-lichamen haalden het nieuws zonder enige duiding.

De media hadden wel degelijk de intentie om de acties van de krijgsmacht te 'onthullen', om ze aan het licht te brengen en aan het grote publiek kenbaar te maken. Toch werden die acties niet altijd bestempeld als misdaden. Meer nog, in een aantal gevallen werd de schuld en verantwoordelijkheid voor wat gebeurde op de ander afgeschoven: de onderdrukkers waren de 'beschuldigten' (die passief een actie ondergaan die anderen tegen hen hebben ondernomen), terwijl hun slachtoffers en de rechters die onderzoek deden naar de zaak, voorgesteld werden als de 'aanklagers' (actieve subjecten die een handeling uitvoeren die de daders nadeel kan berokkenen).¹⁶

In de weinige teksten waarin overlevenden of familieleden van verdwenen personen het woord nemen, wordt nog een andere strategie gehanteerd. De nadruk komt dan niet zozeer te liggen op de wreedheid van de acties of op de schending van mensenrechten, maar op de politieke achtergrond van de gevangenen.

Soms zijn het de overlevenden zelf die hun militante verleden oprakelen, in de hoop hun verhaal inzichtelijk te maken en zich te profileren.¹⁷ Hun politieke standpunten en militante acties uit het verleden vormen een wezenlijk onderdeel van hun identiteit, en doen in hun ogen geen afbreuk aan hun slachtofferstatuut. Integendeel, zonder informatie over hun politieke achtergrond is het volgens hen onmogelijk om werkelijk te begrijpen wat daar in de clandestiene gevangenissen heeft plaatsgevonden.¹⁸ Nochtans krijgt de verwijzing naar het militante verleden van de slachtoffers een heel andere betekenis in de artikels uit het corpus. Daar is het veeleer een manier om de verdwenen personen zelf verantwoordelijk te stellen, of toch minstens gedeeltelijk, voor de misdaden die tegen hen zijn begaan.

Dat argument is niet nieuw: het circuleerde voorheen al in militaire kringen en vormde een excuus voor de burgerbevolking om repressieve acties te ondersteunen. Een groot deel van de burgers schikte zich indertijd in het staatsterrorisme en hield zichzelf voor dat de slachtoffers schuld hadden aan wat hen was overkomen. Dat idee werd later fundamenteel tegengesproken door de CONADEP en vervolgens tijdens het proces tegen de ex-commandanten, maar het was wijdverspreid in de periode die we bestuderen. In de verklaringen van de overlevenden, die in 1984 gelijktijdig verschenen met die van de onderdrukkers, werd de politieke identiteit van de slachtoffers daarom vaker aangevoerd als argument om de misdaden van het dictatoriale regime te rechtvaardigen. Doordat de media dit aspect telkens uitlichtten, botste het militantenverhaal van de gefolterde getuigen uiteindelijk met het slachtofferverhaal, dat de nadruk legde op het extreme geweld dat de gevangenen moesten ondergaan, op de schending van hun rechten en op hun lichamelijke en psychische lijden. Het officiële discours dat enkele maanden later tot stand kwam, concentreerde zich uiteindelijk op de slachtoffers, die als 'onschuldigen' werden opgevoerd.¹⁹

© Daniel Muzio

– Getuigenis van forensisch antropoloog Clyde Snow.

(16) Magazines kopten: 'Drie gefolterde personen en hun beschuldigten zitten tegenover elkaar' (*Gente* 969, 16 februari 1984, 32-33); 'De rechter die Camps ondervroeg neemt het woord' (*Gente* 963, 5 januari 1984, 79).

(17) Vgl. *Gente* 968, 9 februari 1984, 10-11 en 969, 16 februari 1984, 34-35.

(18) Vgl. het interview met Horacio Guillermo Cid de la Paz in *La Semana* 368, 22 december 1983, 36.

(19) Ik verwijs naar de bijdrage van Sandra Raggio in dit dossier.

ARGENTINIË
 ‘Subversieve elementen’,
 ‘gefolterden’, ‘NN’
 (vervolg)

BESLUIT: DE CONSTRUCTIE VAN DE SLACHTOFFERFIGUUR

‘Gefolterden’, ‘subversieve elementen’, ‘NN’: zo kenmerkte de Argentijnse pers de verdwenen personen in de eerste maanden van de democratische overgang. Het mediadiscours verschilde daarin sterk van het mensenrechtendiscours dat was ontstaan tijdens de dictatuur, en van het discours van de CONADEP en het proces tegen de voormalige commandanten enkele maanden later.

Er ontstond een conflict tussen de verschillende interpretaties van het misdadige verleden. De artikels die wij van naderbij bekeken, lijken verstrikt te zitten in een paradoxaal discours. De journalisten beschouwden het als hun missie om de ‘waarheid’ over het verleden bloot te leggen, maar omarmden in realiteit al te vaak het daderperspectief. Er was een tussenpersoon nodig die overtuigend genoeg kon zijn en over de nodige autoriteit beschikte om dat perspectief te doorbreken. Om de waarheid te kennen omtrent het systematische karakter van de gedwongen verdwijningen, moesten de gebeurtenissen vanuit een ander standpunt verteld worden. Er bestond uiteraard verwarring over de verhalen die toen naar boven kwamen, want er was geen officiële consensus over de feitelijke waarheid. De pers koos in die omstandigheden voor spektakel en sensatie, en wist de informatie die ze te pakken kreeg te ‘verkopen’ als ‘onthullingen’. Het is om die reden dat het journalistieke discours nooit echt een bemiddelende rol heeft kunnen spelen.

De pers verschoof de schuldvraag en draaide de situatie om – de verdwenen personen waren niet geheel slachtoffer en de onderdrukkers niet geheel beul –, waardoor de gruwel en vernedering uit de tijd van de clandestiene centra gewoon werd verdergezet. Gaandeweg ontwikkelde zich echter een humanitair discours en werd het slachtofferstatuut van de verdwenen personen bekrachtigd. Die evolutie kunnen we beschouwen als een overwinning op de beperkingen van het discours van de CONADEP en het proces van 1985. De getuigenissen van familieleden en overlevenden wonnen aan legitimiteit en geloofwaardigheid: de gevangenen verdienden respect en achting, en er kwam steeds meer erkenning voor de lijdensweg die zij hadden afgelegd. Dankzij de CONADEP en het proces konden de verhalen bovendien eindelijk vanuit een ander standpunt verteld worden – een standpunt dat de media de jaren nadien ook zouden gaan vertolken. Deze ontwikkeling had wel een prijs, namelijk de depolitisering van het gebeuren en de constructie van een ‘passieve’ slachtofferfiguur. Het militantenverhaal en het mensenrechtenverhaal kwamen in conflict en bleken onverzoenbaar. In die context was het belangrijker en urgenter om de slachtoffers een menselijk gelaat te geven dan een politieke identiteit. ■